अवकटं, क्ली, (अव + स्वार्थे कटच्।) वैरूप्यं। अवात् कुटारस्य वैरूप्ये चकारात् कटच्। इति गोयीचन्द्रकृतलक्षणं॥

अवकरः, पुं, (अव + कृ + अप्।) सम्मार्ज्जन्यादिनिःक्षिप्तधूल्यादिः। जञ्जाल इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। सङ्करः २। इत्यमरः॥ अवस्करः ३। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥ सङ्कारः ४। इति शब्दरत्नावली॥ ("अवकरनिकरं विकिरति तत् किं कृकवाकुरिव हंसः"। इति नीतिशतके।)

अवकलितः त्रि, (अव + कल + क्त।) दृष्टः। इति धरणी॥

अवकाशः, पुं, (अव + काश + घञ्।) अवस्थानदेशः। फाँक इति यावत्। अवसरः। व्याप्तिरहितस्थानं। इत्यन्तरशब्दटीकायां भरतः॥

("न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य
तत्रावकाशो भवतः कथं स्यात्"।

इति रत्नावलीनाटिकायाम्।)

अपि च।

"एवञ्च षड्शीत्यादिष्वप्यवकाशमलभमानं"।

इति तिथ्यादितत्त्वं॥ अन्यच्च।

"अवकाशेषु चोक्तेषु नदीतीरेषु चैव हि।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा"॥

इति मानवे ३ अध्याये २०७ श्लोकः॥ (प्रशस्तप्रदेशः।

"अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे"।

इति रामायणे। द्रव्यादिसञ्चयस्थानं। अवस्थानं। स्थितिः।

"अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ"।

इति रघुवंशे।)

अवकीर्णः, त्रि, (अव + कृ + क्त।) अवचूर्णितः। तत्पर्य्यायः। अवध्वस्तः २। इति हेमचन्द्रः॥ (विस्तृतः। प्रसृतः। विक्षिप्तः।

"भुक्तानि यौवनसुखानि यशोऽवकीर्णे
राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि"।

इति नागानन्दे। उल्लङ्घितः। अतिक्रान्तः।)

अवकीर्णी, [न्] त्रि, (अवकीर्णमनेन अव + कृ + क्त + इनि, अवकीर्णं भ्रष्टं व्रतमिति शेषः, अस्यास्तीति।) क्षतव्रतः। स्त्रीसंसर्गादिना व्यक्तनियमव्यक्तिः। इत्यमरजटाधरौ।

("कुशीलवोऽवकीर्णी च क्लीबपतिरेव च।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे"॥

इति मनुः।)

अवकुटारं, क्ली, (अव + स्वार्थे अतिशये वा कुटारच्।) वैरूप्यं। इति संक्षिप्तसारव्याकरणस्य परिशिष्टं॥ (अवाचीनत्वं। वैपरीत्यं।)

अवक्षुः, त्रि, (अव + क्षु + क्त।) बहिष्कृतः। दूरीकृतः। तत्पर्य्यायः। निष्काशितः २। इत्यमरः॥ निःसारितः ३। इति जटाधरः॥ निर्गमितः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (बहिष्कारितः। निर्गलितः। आक्षुतः।

"एकाकिनापि हि मया रभसावक्षुनिस्त्रिंशदीधितिसटाभरभासुरेण"।

इति नागानन्दे। नीचः। निकृष्टः।

"प्रतिकर्त्तुं प्रकृष्टस्य नावक्षुष्टेन युज्यते"।

इति रामायणे। हीनजातीयः॥ नीचजातीयः। अपकृष्टवर्णः।

"चान्द्रायणं चरेत् सर्व्वानवक्षुष्टान् निहन्य तु"।

इति याज्ञवल्क्यः। गृहादिसम्मार्ज्जकोदकवाहादिः कर्म्मकरः।

"पाणौ देयोऽवक्षुष्टस्य षड्भागस्य वेतनम्।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः"॥

इति मनुः।)

अवक्लेशी, [न्] त्रि, (अवच्युतं क्लं सुखं यस्मात्, अवक्लं फलशून्यतामीशितुं शीलमस्य, अवक्ल + ईश + णिनि।) फलकालेऽप्यनुत्पन्नफलकवृक्षादिः। इत्यमरः॥ तत्पर्य्यायः। वन्ध्यः २ अफलः ३॥

अवक्तव्यं, त्रि, (न वक्तव्यं, नञ्समासः।) वचनायोग्यं। अकथनीयं। न वक्तव्यं अवक्तव्यमिति नञ्समासनिष्पन्नं। यथा,—

"असम्भाव्यं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते"।

इति चाणक्यः॥

अवक्रयः, पुं, (अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन, अव + क्री + अच्।) क्रयसाधनद्रव्यं। मूल्यं। इत्यमरः॥ (राजग्राह्यं द्रव्यं। वणिग्भिः शुल्कस्थाने प्रतिभाण्डमधिपतये देयं।

"विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश"।

इति याज्ञवल्क्यः। एतावत्कालमुपयोगार्थं भाण्डवस्त्राश्वादिर्मया दीयते मह्यं च युष्माभिरेतावद्धनं देयमित्येवंविधं भाटकं। भाड़ा इति भाषा।)

अवगणितं, त्रि, (अव + गण + कर्म्मणि क्त।) अवज्ञातं। अवमानितं। इत्यमरः॥ (तिरस्कृतं।

"आयासेनालसाङ्गोऽप्यवगणितरजः कानने चन्दनानां, अस्मिन् गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्त्तिमेतां तवैव"। इति नागानन्दे।)

अवगण्डः, पुं, (अव + गम + ड, डकारस्य नेत्वम्।) गण्डस्यावयवः। वयस्फोड़ा इति यावत्। तत्पर्य्यायः। वरण्डः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अवगतं, त्रि, (अव + गम + क्त।) ज्ञातं। तत्पर्य्यायः। बुद्धं २ बुधितं ३ मनितं ४ विदितं ५ प्रतिपन्नं ६ अवसितं ७। इत्यमरः॥ प्रमितं ८ मतं ९ प्रतीतं १०। इति जटाधरः॥

अवगतिः, स्त्री, (अव + गम + भावे क्तिन्।) ज्ञानसामान्यं। इति जटाधरः॥ (बोधमात्रं। अपगमः। अपसरणम्।)

अवगथः, त्रि, (अव + गा + कर्त्तरि थ, निपातनात् कृस्वः।) प्रातःस्नातः। प्रातःस्नायी। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

अवगादः, पुं, (अव + गद + घञ्।) जलद्रोणी। नौकाजलसेचनकाष्ठपात्रं। इति हलायुधः॥

अवगाहः, पुं, (अव + गाह + घञ्।) स्नानं। स्नानमहं। इति वोपदेवः॥

("प्रचण्डसूर्य्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
सदावगाहक्षमवारिसञ्चयः"।

इति ऋतुसंहारः।)

अवगाहनं, क्ली, (अव + गाह + भावे ल्युट्।) स्नानकरणं। तत्पर्य्यायः। अवगाहः २ वगाहः ३ मज्जनं ४ ("कन्दर्पबाणानलैर्दग्धानामवगाहनाय विधिना रम्यं सरो निर्म्मितम्"। इति शृङ्गारतिलके।) निमज्जनं ५। डुब दिया नाओया इति भाषा। शिरःस्नानं। अम्भसि मज्जनं। यथा।

अवगाहनन्तु चक्षुःकर्णनासिकामङ्गुलीभिराच्छाद्य कुर्य्यात्।

"अङ्गुलीभिः पिधायैवं श्रोत्रदृङ्नासिकामुखं।
निमज्जेत प्रतिस्रोतस्त्रिः पठेदघमर्षणं"॥

इति समुद्रकरधृतात्। अत्रानुद्धृते वारत्रयमेवावगाहनं।

"नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः।
निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिःकृत्वो मज्जनं ततः"॥

इति वामनपुराणात्। इत्याह्निकाचारतत्त्वं॥ अन्यत् स्नानशब्दे द्रष्टव्यं॥* आद्धीयब्राह्मणस्य श्राद्धकर्त्तुरपि अवगाहनस्नानकर्त्तव्यं। यथा गोभिलः। "स्नातान् शुचीन् आचान्तान्" इत्यादि। स्नातान् अवगाहितान् न तु मन्त्रादिस्नातान्। स्वयमपि सूतकादिरहितः स्नातः। इति श्राद्धतत्त्वं॥

अवगीतं, क्ली, (अव + गै + क्त।) निर्व्वादः। लोकापवादः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (गीतादिना निन्दाख्यापनम्। असाधुगीतं। अशोभनगानं।)

अवगीतः, त्रि, (अव + गै + क्त।) ख्यातगर्हणः। निन्दितः। इत्यमरः॥ ("विधुरं किमतः परं परैरवगीतां गमिते दशामिमाम्"। इति भारविः।) दृष्टः। इति मेदिनी॥ मुक्तदृष्टः। इति विश्वः॥

अवगुण्ठनं, क्ली, (अव + गुण्ठ + ल्युट्।) योषाननावरकसरन्ध्रवस्त्रं। स्त्रीमुखाच्छादनवस्त्रं। घोमटा इति ख्याता। इति शब्दरत्नावली॥ मुद्राविशेषः। ("अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि"। इति साहित्यदर्पणे। "जादे! मुञ्चत्तअं मा लज्ज, अवगुण्ठणं दाव दे अवगुण्ठणम्"। इति शाकुन्तले।) मुद्राविशेषः।

तथा च तन्त्रसारे।

"सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्ज्जनी।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता मता"॥

धूल्यादिरक्षणं॥

अवगुण्ठिका, स्त्री, (अवगुण्ठयति आवृणोति, अव + गुण्ठ + ण्वुल्, स्त्रीत्वात् टापि अत इत्वम्।) अवगुण्ठनं। स्त्रीमुखावरकवस्त्रं। इति शब्दरत्नावली॥

अवगुण्ठितं, त्रि, (अव + गुण्ठ + क्त।) चूर्णितं। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गुँड़ा करा इति भाषा।

अवगोरणं, क्ली, (अव + गुर उद्यमे + ल्युट्।) ताडनार्थदण्डादीनामुद्यम इति ब्राह्मणं॥ मारिवार निमित्ते ठेङ्गा उठान इति भाषा। यथा प्रायश्चित्तविवेके। "दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तन्मान्तरीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्पादितमित्युक्तं। ननु दण्डनिपातप्रायश्चित्तात् तदन्तः-